

Turystyka w edukacji historycznej i obywatelskiej, red. M. Ausz, J. Bugajska-Więcławska, A. Stępnik, D. Szewczuk, wyd. UMCS, Lublin 2017, ss. 413

Turystyka jest istotną dziedziną polskiej gospodarki. Coraz częściej jako produkt wykorzystuje się w niej historię. Kadry dla praktyki turystyki historycznej kształcą się na wielu polskich uczelniach. Adresowane są do nich zarówno publikacje o charakterze teoretycznym, jak też opisy modelowych praktycznych rozwiązań. Jedną z nich jest wydana w 2017 r. *Turystyka w edukacji historycznej i obywatelskiej* – jest to praca zbiorowa składająca się z 23 artykułów pogrupowanych w czterech tematycznych rozdziałach. Wszystkie artykuły są dobrze udokumentowane i opatrzone przypisami. W skład bogatej i różnorodnej bibliografii wchodzi akty prawne, czasopisma, rozprawy i artykuły a także źródła internetowe. Świadczy to o wiarygodności, rzetelności i sprawdzalności narracji oraz tez postawionych w artykułach¹.

Rozdział I publikacji, zatytułowany: *Turystyka jako przedmiot badań naukowych i dydaktyki*, ma historyczno-teoretyczny charakter. Dotyczy zagadnień związanych z kształtowaniem się przedmiotu badań nad turystyką, jej miejscem w edukacji a także teoretyczną refleksją nad turystyką historyczną. Zawiera też informacje na temat turystyki sentymentalnej, krajobrazów pamięci, ochrony walorów turystycznych miast zabytkowych i ekoturystyki oraz jej miejsca w edukacji². Rozdział II, zatytułowany: *Z doświadczeń historycznych* składa się z pięciu artykułów naukowych. Dwa pierwsze obejmują ramy czasowe XIX i XX wieku. Ich tematyka dotyczy turystyki i krajoznawstwa na ziemiach polskich oraz turystyki w dydaktyce polskich pijarów. Kolejne dwa artykuły traktują o turystyce szkolnej oraz organizacji Kół Krajoznawczych w okresie międzywojennym. Rozdział drugi zamyka publikacja o turystyce

¹ W książce brakuje not biograficznych autorów artykułów. Wskazanie ich afiliacji instytucjonalnej, jako miejsca realizacji badań naukowych lub instytucji, z którą zawodowo są związani jest ważne, jednak jest to niewystarczające dla legitymizacji podjęcia przez nich problematyki przedstawianej w artykułach. Noty biograficzne utwierdziłyby czytelnika w przekonaniu, że autorzy artykułów to doświadczeni teoretycy i praktycy – specjaliści w swoich dziedzinach (historycy turystyki historycznej, specjaliści prawa związanego z turystyką, dyrektorzy muzeów, pedagog, językoznawca).

² Autorami tekstów rozdziału są: E. Solska (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie), A. Stępnik (UMCS), J. Wojdon (Uniwersytet Wrocławski), T. Kranz (Państwowe Muzeum na Majdanku), M. Hoszowska (Uniwersytet Rzeszowski), B. Wagner (Uniwersytet Warszawski), K. Smyk (UMCS), H. Mącik (U Rz.).

szkolnej i akademickiej w Trójmieście na przestrzeni lat 1945–1989³. Tematyka artykułów III rozdziału: *W muzeum i na szlaku* dotyczy miejsc pamięci, turystyki religijnej, literackiej, wykorzystania w turystyce obiektów militarnych i archeologicznych. W tej części pracy poruszona jest także problematyka turystyki edukacyjnej na przykładzie miasta Gdyni oraz zespołu pałacowo-parkowego w Kozłówce⁴. Rozdział IV, zatytułowany: *Odtwórstwo i widowiska historyczne* ma charakter praktyczny i odnosi się do prawnych aspektów rekonstrukcji i odtwórstwa historycznego oraz wyboru terenu do rekonstrukcji na przykładzie imprez organizowanych przez Muzeum Wojsk Lądowych⁵.

Z artykułów zamieszczonych w recenzowanej książce na szczególną uwagę zasługują te, które dotyczą organizowania turystyki w miejscach pamięci historycznej. Tomasz Kranz w tekście *Krajobrazy pamięci – przestrzenie turystyczne – miejsca edukacji. O współczesnych znaczeniach muzeów martyrologicznych* podnosi problem dotyczący powiązania, a nawet utożsamiania miejsc pamięci z atrakcjami turystycznymi. Zasadnie stawia pytanie: czy turystyka w miejscach pamięci może mieć charakter działalności ekonomicznej i przyjmować formę turystyki masowej? By odpowiedzieć na wspomniane pytanie, badacz przywołuje wyniki badań dotyczących odwiedzin w Państwowym Muzeum Auschwitz – Birkenau, jednoznacznie wykazujących zależność między wzrastającym każdego roku ruchem turystycznym w Krakowie a odwiedzinami byłego niemieckiego obozu koncentracyjnego. Kranz kwestionuje przy tym tezę, np. Sławoja Tanasia, że Muzeum Auschwitz – Birkenau podnosi atrakcyjność turystyczną Małopolski⁶. Trafnie zauważa też, że masowy ruch turystyczny wywołuje zagrożenia dla pierwotnych funkcji takiego typu muzeum, jak Muzeum. Zagrożenia wyrażające się choćby w aktach profanacji jego eksponatów. To – jak pokazuje praktyka – wcale nie jest rzadkie. Artykuł Kranza podkreśla jednocześnie wielką wagę jaką w edukacji historycznej odgrywają miejsca pamięci⁷. Pozwalają na doświadczenie przeszłości w wymiarze intelektualnym, emocjonalnym i dydaktycznym.

Doświadczenia turystyczne i edukacyjne Państwowego Muzeum na Majdanku stały się inspiracją do refleksji Wiesława Wysoka odnoszących się do turystyki w autentycznych miejscach pamięci, w przeszłości będących miejscem

³ Autorami publikacji zamieszczonych w tej części książki są: D. Szewczuk (UMCS), M. Ausz (UMCS), U. Wróblewska (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), J. Bugajska-Więclawska (UMCS), M.A. Tomiak (Akademia Wychowania Fizycznego i Sportu w Gdańsku), A. Połaniecka (Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Koszalinie).

⁴ Twórcami artykułów w tym rozdziale są: W. Wysok (PM na Majdanku), A. Puszka (Katolicki Uniwersytet Lubelski w Lublinie), K. Kościelniak (UAM w Poznaniu), M. Danielewski (UAM w Poznaniu), A. Fic-Lazor (Muzeum Zamoyskich w Kozłówce), M. Kosznicki (Uniwersytet Gdański), J. Szady (KUL w Lublinie).

⁵ Autorami artykułów są: R. Krajewski (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy), H. Kaczmarczyk (Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy Jana Kochanowskiego w Kielcach), Ł. Nadolski (Muzeum Wojsk Lądowych).

⁶ T. Kranz, *Krajobrazy pamięci – przestrzenie turystyczne – miejsca edukacji. O współczesnych znaczeniach muzeów martyrologicznych*, [w:] *Turystyka w edukacji...*, s. 71–90.

⁷ K. Majchrzak, 2013, s. 301–312; K. Majchrzak, 2016, s. 251–262; T. Kranz, 2009; L. Kończyk, 2012, s. 123–130; G. Żuk, 2012, s. 237–244.

kaźni i ludobójstwa. Wysok w wywodzie *Turyści w autentycznych miejscach pamięci na przykładzie Państwowego Muzeum na Majdanku* odnosi się do tzw. „turystów mrocznych”, którzy są przedstawicielami tanatoturystyki⁸. Tanatoturystyka to podróże turystyczne, w ramach których odwiedzane są przestrzenie śmierci mające znaczenie historyczno-kulturowe⁹. Dla Wysoka „turysta mroczny” jest „turystą przypadkowym”, poszukującym wrażeń, dreszczu emocji, zachowującym się przy tym nieodpowiednio w danym miejscu (brak szacunku do powagi śmierci i miejsc z nią związanych). Jednak problem ten wydaje się być znacznie bardziej złożony i posiadający wiele płaszczyzn. Potwierdzenie tak postawionej tezy znajduje się w literaturze skupiającej się na tanatoturystyce i *dark tourism*¹⁰.

Ciekawym i ważnym dydaktycznym problemem w turystyce historycznej jest kwestia zależności oraz wspólnej płaszczyzny edukacji: historycznej oraz przyrodniczej. Przedstawia go Mariola Hoszowska w artykule *Wartości ekoturystyki a edukacja historyczna i obywatelska*. Zagadnienia poruszane przez nią w dużej mierze są zbieżne z innowacyjnymi formami turystyki kulturowej takimi jak *questing* i *geocaching*¹¹. Niestety, w publikacji Hoszowskiej zabrakło ustosunkowania się do *questingu* rozumianego jako połączenie „zwiedzania, edukacji regionalnej, aktywnego wypoczynku i promocji dziedzictwa kulturowego oraz przyrodniczego”¹². W pewnym stopniu jest to zrozumiałe, gdyż początki *questingu* w Polsce datuje się zaledwie na 2011 rok. Niewątpliwie jednak taka forma turystyki jest interesującym marketingowym i dydaktycznym rozwiązaniem dla mniej znanych obiektów i miejsc położonych w mniejszych miejscowościach. Zyskuje sobie ona nowych zwolenników¹³. Wydaje się więc, że informacje na jej temat powinny być uwzględniane w pracach zbiorczych traktujących o różnych formach turystyki.

O tym, że atrakcje turystyczne mogą mieć charakter syntetyczny kulturowo- przyrodniczy przekonuje czytelnika także Michał Kosznicki w artykule *Gdynskie doświadczenia turystyki edukacyjnej*. Celnie zauważa, że Gdynia – „miasto z morza i marzeń”, bogate w walory naturalne i kulturowe jest doskonałym przykładem współgrania ze sobą płaszczyzny przyrodniczej i historycznej, wykorzystywanej w turystyce¹⁴.

Turystyka sentymentalna – perspektywa zewnętrzna to ciekawy tekst Barbary Wagner odnoszący się do jej emocjonalnych motywów. Wagner rozpatruje ten typ turystyki na przykładzie Kresów Wschodnich. Wyraża dość racjonalną

⁸ T. Kranz, 2009, s. 242.

⁹ K. Matychniak, *Tanatoturystyka – przykłady rozwiązań i możliwości rozwoju w Polsce*, http://www.academia.edu/6139599/Tanatoturystyka_-_przyk%C5%82ady_rozwi%C4%85za%C5%84_i_mo%C5%Bcliwo%C5%9Bci_rozwoju_w_Polsce (dostęp: 9.03.2018); J. Gorączko, 2016, s. 159–173; S. Tanaś, 2006, s. 85–100; 2013, s. 9.

¹⁰ A. Komsta, 2013, s. 46–65; M. Popiel, 2012, s. 386–395; A. Ziębińska-Witek, 2012, s. 174–186.

¹¹ M. Hoszowska, 2017, s. 91–110.

¹² A. Pawłowska, 2014, s. 30–46.

¹³ Ibidem, s. 2.

¹⁴ M. Kosznicki, 2017, s. 319–328.

też, że obszar ten – jako teren odwiedzin – zyskał na popularności nie tylko ze względu na jego pojawienie się w debacie publicznej o podłożu historyczno-kulturowym¹⁵. Stało się tak również ze względu na medialną publicystykę, choćby taką jak cykliczne audycje „Lwowska Fala” prowadzone przez Danutę Skalską w Radiu Katowice¹⁶. Częstotliwość wyjazdów do Lwowa świadczy o randze turystyki sentymentalnej w naszym kraju na tle innych form podróży turystycznych¹⁷.

Wartością artykułu Huberta Mąćika noszącego tytuł *Ochrona walorów turystycznych miast zabytkowych w Polsce – rola samorządu gminnego* jest analiza przepisów prawnych, na podstawie których jednostki samorządu terytorialnego zobowiązane są do o podjęcia odpowiedzialnych działań. Mąćik zauważa przy tym, że to nie przepisy prawne są istotą problemu, a praktyczne zachowanie równowagi między rozbudowanymi funkcjami turystycznymi i komercjalizacją przestrzeni takich miejsc a wartością krajobrazu kulturowego oraz zabytków w nich się znajdujących¹⁸. Z tą kwestią od lat boryka się Kraków. 29 marca 2018 r. weszła w życie nowelizacja uchwały o Parku Kulturowym Stare Miasto w Krakowie mającą na celu ochronę krajobrazu zabytkowego centrum Krakowa uznanego za pomnik historii¹⁹.

Artykułem, który przykuwa uwagę w recenzowanej monografii jest *Turystyka obiektów militarnych*, autorstwa Karola Kościelniaka. Polska zajmuje ważne miejsce na mapie europejskiej turystyki militarnej. A jej kulturowe dziedzictwo to ok. 16 tys. obiektów (zamki, twierdze, fortyfikacje, bunkry, pola bitew, unikalne obiekty budownictwa obronnego, zbiory militariów) będących narzędziem edukacji w zakresie historii i tradycji oręża polskiego. Nic dziwnego, że turystyka militarna cieszy się coraz większym zainteresowaniem społecznym i jest odpowiedzią na potrzebę poznawania źródeł patriotyzmu oraz heroizmu jednostek i zbiorowości²⁰. Dla wykształcenia kadr turystyki militarnej otworzono nawet specjalne studia podyplomowe przygotowujące metodyczne i praktycznie ich uczestników²¹. Dzięki niej poprawia się także stan poszczególnych obiektów militarnych, które muszą być odpowiednio przygotowane dla zwiedzających²². Kościelniak wspomina o latach zaniedbań i braku zaintereso-

¹⁵ B. Wagner, 2018, (s. 111–119).

¹⁶ <https://www.radio.katowice.pl/audycje,17,Lwowska-Fala.html#.Wr-5mYhubIU> (dostęp: 10.03.2018).

¹⁷ M. Motyka, 2016, 1–22; W.J. Cynarski, E. Cynarska, 2009, s. 201–209; N. Tomczewska-Popowycz, 2016, s. 47–69; R. Prinke, 2009, s. 4–12.

¹⁸ H. Mąćik, 2018, s. 145.

¹⁹ https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=88276&metka=1 (dostęp: 29.03.2018)

²⁰ <http://wceo.com.pl/kultura/turystyka-militarna/729-militarna-turystyka-kulturowa-1.html> (dostęp: 29.03.2018).

²¹ <http://wceo.com.pl/edukacja/2013-12-18-13-38-54/thim.html> (dostęp: 29.03.2018).

²² T. Jędrzyśiak, 2011; P. Kociszewski, 2018, s. 274–293; A. Kowalczyk, 2009; J. Poczta, *Turystyka militarna jako przejaw nowej formy aktywności turystycznej w Polsce*, http://www.academia.edu/3533792/Turystyka_militarna_jako_przejaw_nowej_formy_aktywno%C5%9Bci_turystycznej_w_Polsce (dostęp: 29.03.2018); M. Zarzycka, *Raport – Turystyka Militarna*, http://www.wiadomosciturystyczne.pl/artykuly/artykul/501,0,47,0,raport_turystyka_militarna.html (dostęp: 29.03.2018).

wania obiektami militarnymi na terenie Polski²³. Szczególne piętno odcisnęły na nich czasy PRL-u, kiedy to wiele obiektów uległo całkowitemu zniszczeniu. Popularyzacja turystyki historycznej w znacznym stopniu może przyczynić się do polepszenia kondycji obiektów militarnych. Olbrzymią szansą dla wielu z nich jest ich zagospodarowanie i użytkowanie w celach komercyjnych²⁴. Niesie to jednak ryzyko naruszenia stanu i charakteru zabytkowych budowli i ich otoczenia²⁵. Dlatego też Kościelniak podkreśla, że ważne jest uświadomienie społeczeństwu, jak olbrzymią wartość mają obiekty militarne. Europejski trend rozpowszechniania i popularyzacji turystyki militarnej dotarł także do Polski, co daje nadzieję na „lepsze jutro” dla tej ważnej dziedziny turystyki kulturowej.

Recenzowana monografia obejmuje szerokie spektrum poruszanej tematyki. Choć została przygotowana niezwykle starannie, autorom nie udało się jednak uniknąć pewnych niedociągnięć. Pracę z książką utrudnia przede wszystkim brak indeksu rzeczowego, który pozytywnie wpłynąłby na poruszanie się po treści całej publikacji. Znalezienie konkretnej wiadomości wymaga od potencjalnego czytelnika dokładnego przeglądu całej lektury. Indeks jest niezbędnym warunkiem należytego funkcjonowania książki jako źródła informacji i jednocześnie inspiracji. Tym, co rzuca się w oczy jest zdecydowana dominacja teoretycznego ujęcia większości podejmowanych tematów. W publikacji zabrakło takich elementów, jak np.: diagnoza rynku turystycznego pod względem zachowań konsumentów²⁶. Zmarginalizowano też studia przypadków przedstawiające zastosowanie różnego rodzaju form turystycznych w praktyce. Autorzy podejmując tytułowy problem turystyki w edukacji historycznej skupili się na tle historycznym problemu, ignorując nowoczesne metody edukacji historycznej w turystyce, na przykład takie jak: oprowadzanie z perspektywy, zwiedzanie z narracją alternatywną, zwiedzanie fabularyzowane²⁷. Rozdział IV dotyczący odtwórstwa historycznego został przedstawiony przez pryzmat aktów prawnych regulujących organizację tego typu widowisk. Zabrakło w nim informacji m.in. na temat niezwykle popularnych w naszym kraju inscenizacji, na przykład bitwy pod Grunwaldem²⁸ czy wydarzeń związanych z funkcjonowaniem Szlaku Piastowskiego²⁹.

Pomimo braku wymienionych przeze mnie elementów *Turystyka w edukacji historycznej i obywatelskiej* to książka zdecydowanie godna polecenia.

²³ K. Kościelniak, 2018, s. 277–285.

²⁴ Doskonałym przykładem jest remont zabytkowego fortu „Skotniki”, w którym swoją siedzibę ma Centrum Dokumentacji Zsylek, Wypędzeń i Przesiedleń przy Uniwersytecie Pedagogicznym im. KEN w Krakowie, <http://www.zsylkiwypedzenia.up.krakow.pl/> (dostęp: 5.04.2018).

²⁵ <http://www.gazetakrakowska.pl/wiadomosci/krakow/a/krakow-jak-zmieni-sie-otoczenie-fortu-luneta-warszawska-znamy-plany-inwestora-wizualizacje,13040148/> (dostęp dnia: 5.04.2018).

²⁶ K. Sala, 2018, s. 110–169.

²⁷ A. Mikos von Rohrscheidt, 2018, s. 89–98.

²⁸ <http://www.grunwald1410.pl/index.php?cat=2> (dostęp: 14.03.2019).

²⁹ <http://www.szlakpiastowski.pl/kalendarz> (dostęp: 14.03.2019).

Już po wstępnej weryfikacji jej treści można stwierdzić, że publikacja powinna zainteresować wielu odbiorców, przede wszystkim studentów turystyki i edukacji historycznej. Można mieć pewność, że wydawnictwo to przyczyni się do wzrostu zainteresowania i dalszej popularyzacji turystyki historycznej jako subdyscypliny nauki. Jest to również doskonały przyczynek do dalszych dociekań, analiz i dyskusji na ten temat. Potwierdzeniem tych słów są kolejne publikacje poruszające temat szeroko rozumianej turystyki historycznej świadczą o rosnącej popularności tej dziedziny oraz dalszej potrzebie naukowej analizy tematyki.

Katarzyna Paszkiewicz*

* Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Historii i Archiwistyki, e-mail: k.paszkiewicz90@gmail.com

Bibliografia

- Cynarski W.J., Cynarska E., 2009, *Turystyka sentymalna Polaków na Kresy wschodnie*, „Ido – Ruch dla Kultury” 9, s. 201–209.
- Dybała B., *Kraków. Jak zmieni się otoczenie fortu Luneta Warszawska? Znamy plany inwestora*, <http://www.gazetakrakowska.pl/wiadomosci/krakow/a/krakow-jak-zmieni-sie-otoczenie-fortu-luneta-warszawska-znamy-plany-inwestora-wizualizacje,13040148/> (dostęp: 5.04.2018).
- Gorączko J., 2016, *Tanatoturystyka – naturalne zjawisko w podróżnictwie czy kontrowersyjny trend światowej turystyki kulturowej?*, „Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja” 2(18), s. 159–173.
- Hoszowska M., 2017, *Wartość ekoturystyki a edukacja historyczna i obywatelska*, [w:] *Turystyka w edukacji historycznej i obywatelskiej*, red. M. Ausz, J. Bugajska-Więcławska, A. Stępnik, D. Szewczuk, Lublin, s. 91–110.
- <http://wceo.com.pl/edukacja/2013-12-18-13-38-54/thim.html> (dostęp: 29.03.2018).
- <http://wceo.com.pl/kultura/turystyka-militarna/729-militarna-turystyka-kulturowa-1.html> (dostęp: 29.03.2018).
- <http://www.zsylvkiwypedzenia.up.krakow.pl/> (dostęp: 5.04.2018).
- https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=88276&metka=1 (dostęp: 29.03.2018).
- Jędrusiak T., A. Mikos von Rohrscheidt, 2011, *Militarna turystyka kulturowa*, Warszawa.
- Kociszewski P., 2018, *Turystyka militarna: zagospodarowanie zasobów i funkcja turystyczna w zarządzaniu obiektami*, „Turystyka Kulturowa” 1, s. 274–293.
- Komsta A., 2013, *Problem dark tourism i jego możliwości w Polsce*, „Turystyka Kulturowa” 2, s. 46–65.
- Kończyk L., 2012, *Pedagogika (miejsca) pamięci*, „Ogrody nauk i sztuk” 2, s. 123–130.
- Kosznicki M., 2017, *Gdyńskie doświadczenia turystyki edukacyjnej*, [w:] *Turystyka w edukacji historycznej i obywatelskiej*, red. M. Ausz, J. Bugajska-Więcławska, A. Stępnik, D. Szewczuk, Lublin, s. 319–328.
- Kowalczyk A., 2009, *Turystyka historyczno-militarna*, [w:] *Współczesne formy turystyki kulturowej*, red. A. Buczkowska, A. Mikos von Rohrscheidt, Warszawa, s. 286–312.

- Kranz T., 2009, *Edukacja historyczna w miejscach pamięci. Zarys problematyki*, Lublin.
- Kranz T., 2017, *Krajobrazy pamięci – przestrzenie turystyczne – miejsca edukacji. O współczesnych znaczeniach muzeów martyrologicznych*, [w:] *Turystyka w edukacji historycznej i obywatelskiej*, red. M. Ausz, J. Bugajska-Więclawska, A. Stępnik, D. Szewczuk Lublin, s. 71–90.
- Majchrzak K., 2013, *Od miejsc pamięci narodowej do miejsc żywej pamięci – implikacje dla andragogiki*, „Rocznik Andragogiczny” 20, s. 301–312.
- Majchrzak K., 2016, *Miejsca pamięci w edukacji obywatelskiej*, „Studia Edukacyjne” 42, s. 251–262.
- Matychniak K., *Tanatoturystyka – przykłady rozwiązań i możliwości rozwoju w Polsce*, http://www.academia.edu/6139599/Tanatoturystyka_-sprzyk%C5%82ady_rozwi%C4%85_za%C5%84_i_mo%C5%Bcliwo%C5%9Bci_rozwoju_w_Polsce (dostęp: 9.03.2018).
- Mikos von Rohrscheidt A., 2018, *Historia w turystyce kulturowej*, Warszawa.
- Motyka M., 2016, *Turystyka etniczna a turystyka sentymentalna*, „Przestrzeń Społeczna” 1 (11), s. 1–22.
- Pawłowska A., 2014, *Questing jako innowacja w turystyce kulturowej*, „Turystyka Kulturowa” 1, s. 30–46.
- Poczta J., *Turystyka militarna jako przejaw nowej formy aktywności turystycznej w Polsce* http://www.academia.edu/3533792/Turystyka_militarna_jako_przejaw_nowej_formy_aktywno%C5%9Bci_turystycznej_w_Polsce (dostęp: 29.03.2018).
- Popiel M., 2012, *Dark tourism jako element innowacyjności biur podróży*, „Przedsiębiorczość – Edukacja” 8, s. 386–395.
- Prinke R., 2009, *Turystyka genealogiczna – niedostrzegana nisza*, „Turystyka Kulturowa” 6, s. 4–12.
- Sala K., 2018, *Postmodernistyczne zachowania konsumentów na rynku turystycznym w Polsce*, Kraków.
- Stępnik A., 2018, *Turystyka historyczna*, [w:] *Historia w przestrzeni publicznej*, red. J. Wojdon, Warszawa, s. 149–156.
- Tanaś S., 2006, *Tanatoturystyka – kontrowersyjne oblicze turystyki kulturowej*, „Peregrinus Cracoviensis” 17, s. 85–100.
- Tanaś S., 2013, *Tanatoturystyka. Od przestrzeni śmierci do przestrzeni turysty*, Łódź.
- Tomczewska-Popowycz N., 2016, *Wokół definicji turystyki sentymentalnej i etnicznej*, „Folia Turistica” 40, s. 47–69.
- Zarzycka M., *Raport –Turystyka Militarna*, http://www.wiadomosciturystyczne.pl/artykuly/artikul/501,0,47,0,raport_turystyka_militarna.html (dostęp: 29.03.2018).
- Ziębińska-Witek A., 2012, *Turystyka śmierci jako zjawisko kulturowe*, „Teksty Drugie” 3, s. 174–186.
- Żuk G., 2012, *Edukacja w miejscach pamięci – od reliktu do refleksji*, [w:] *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*, red. J. Adamowski i Marta Wójcicka, Lublin, s. 237–244.